

Deáky Zita*

A magyarországi gyermekmunka szabályozásának folyamata a dualizmus korában

Történeti-néprajzi áttekintés

Ma már minden társadalomkutató egyetért azzal, hogy a bérért, megélhetésért vagy csak önfenn-tartásért végzett gyermekmunka az egyes országok gazdasági, társadalmi és kulturális helyzetéről ad információt. Ha a híradásokban megjelennek a nyomorgó gyermekmunkásokról képek, tudósítások, elborzadva, szálanommal tekintünk rájuk, miközben 200–150–100 évvel ezelőtt e tájon is virágzott ez a megélhetési forma, és hosszú út vezetett oda, hogy jogszabályokkal tudták szabályozni, majd megtiltani a gyermekek ilyen kizsákmányolását.

A gyermekmunka magyarországi történeti-néprajzi kérdéseivel korábbi munkáimban foglalkoztam,² ezúttal a jogi szabályozás dualizmus kori kérdéseit járom körbe. Ami azt is jelzi, hogy csak azok a gyermekmunkaformák kerülnek szóba, amelyek az iparosodással, a manufaktúrák és a gyáripár kialakulásával, még inkább megerősödésével váltak tömegessé, és Nyugat-Európában tragikus méreteket öltöttek, és tragikus következményekkel jártak. A családi munkamegosztás keretében, valamint a nevelési célzattal oktatási és nevelési intézményekben végzett munka nem tartozott ide, mint ahogy a 20. század első harmadáig a mezőgazdasági, paraszti gyermekmunka sem. Európában, így Magyarországon is, a 20. század elejéig a gyermekmunka szabályozásával kapcsolatban csak az ipar került szóba, pedig ott jóval kevesebb gyermek dolgozott, mint a különféle ágazatokban, és legtöbbször a mezőgazdaságban, azaz a társadalom meghatározó csoportja kezdetben elkerülte az érdeklődők, a szakemberek figyelmét.³

A 19. század elején jelent meg új fogalomként az ipari gyermekmunka, amely céljában, szemléletében és gyakorlatában teljesen eltért a családi, közösségi, a nevelési folyamat részeként képező, gyermek által végzendő feladattól, kötelezően elsajátítandó tevékenységtől, amely fokozatos volt, a jövőre irányult, büszkeséget adott, identitásalkotó elemmé vált még akkor is, ha nehéz volt. A céhinasoknak is kemény életük volt, és mire segéddé, mesterré váltak, igen sok megpróbáltatáson kellett keresztülmenniük, de

volt miért küzdeniük, és többnyire segítséget kaptak a szakmai szervezeteken belül, és semmiképpen nem használták ki őket jobban, mint elődeiket.

Ezektől teljesen eltért a gyermekmunkát használó tőkés gyáripár, ugyanis a legkiszolgáltatottabb és legszegényebb rétegeket, leginkább az árvaházi gyermekeket és a nyomorgó családokat érintette, és nem vette figyelembe a gyermek nemét, korát, szellemi és testi fejlettségét, hanem amíg csak tudta, kihasználta azt, ha meghalt vagy megnyomorodott, újabbra cserélte. Volt miből feltöltenie a munkahelyeket, mert a nyomorgó családokból minél több gyermek dolgozott, annál nagyobb esély volt maga és többi családtagja számára az ínség enyhítésére.⁴ Minden országban előbb vagy utóbb megjelent ez a forma, ahol a gyáripár megerősödött, és a tőke, a haszon hajszolása elfedett minden más értéket és érdeket. Az újkori iparosodó államokban általános társadalmi gyakorlat volt a szegény gyermekek kihasználása, sőt a kapitalizmus immanens sajátosságainak következményének tarthatjuk, és fontos társadalmi szerepet töltött be.⁵

A 18. század végétől a brit gyarmatbirodalom megerősödése, a technikai fejlődés, az ipari forradalom, a piacbővülés, a gyors urbanizáció és a nyomában megjelenő újfajta szegénység teremtette meg azokat a lehetőségeket és helyzeteket, amelyekben a gyermekek, akár kisgyermekek munkája beilleszthetővé vált a kapitalista gyáripári rendszerbe, sőt a gépek kiszolgálásában meghatározó szerepük volt, kezdetben különösen a textilüzemekben. Ott épült ki ez a rendszer, ahol tömegével tudtak olcsó munkaerőt foglalkoztatni, sőt a gyárosok azt szorgalmazták és segítették elő, hogy a felnőtt férfiak munkáját női és gyermekmunkával helyettesítsék.⁶

Bár Angliában járt elől e rendszer embertelen működtetésében, egyúttal itt kezdődött el annak szabályozása is. Angliában, ahol a legkeményebben jelent meg a gyermekek gyáripári munkája, az orvosok, tanítók, jogászok gondolkodásában egyre inkább egymás mellé került a gyermek és a munka kérdésköre, és szociális érzékenységgel kezdtek vizsgálni a gyermeket mint az ipari termelőfolyamatok eszközt.⁷ Először 1802-ben, Robert Peel miniszterelnök kezdeményezésére korlátozták törvényileg a gyermekmunkát, de ez akkor még csak a textilgyárakra vonatkozott. Ebben megtiltották a 8–9 éves aluli gyermekek alkalmazását, a munkaidőt napi 12 órában szabták meg, és este 9-től reggel 6-ig egyáltalán nem dolgoztathatták őket.⁸ Arról is rendelkeztek, hogy az alkalmazott gyermekeknek évenként két új ruhát kellett adni, napi 4 órában írni, olvasni és számolni kellett őket tanítani, vasárnap pedig hittanra.⁹ Mivel a törvényi szabályozásokat nem tartották be, 1819-ben, 1825-ben, 1829-ben és 1831-ben újabb és újabb törvényekkel próbálták az ipari gyermekmunkát korlátok között tartani. Annak ellenére, hogy a gyári alkalmazásban az alsó korhatárt 9 évben szabták meg, rengeteg visszajelzés érkezett a minisztériumba a kisebb gyermekek alkalmazásáról. Végül 1833-ban a parlament ipari bizottságot küldött ki a gyermekmunka ellenőrzésére. Tragikus eredménnyel zárult a vizsgálat, kiderült, hogy sokszor 6–7 évesek is 14–16 órát dolgoztak, durván és kegyetlenül bántak velük. Ennek hatására 1833-ban életre hívták a

* Deáky Zita PhD, habil. etnográfus, ny. egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Néprajzi Intézet, ORCID: 0000-0001-5975-8674

gyermek és a fiatalok gyáripari munkáját korlátozó és felügyelő intézményt, az iparfelügyeletet, és új törvényt is hoztak, amely újból rögzítette a 9 éves alsó korhatárt, és 9–13 éveseknek 9 óra, a 13–16 éveseknek napi 12 óra munkaidőt engedélyezett.¹⁰ A törvények ellenére, épp a gyáripari munkásság, a családok kiszolgáltatott helyzete miatt, továbbra is folyt a gyermekek korai nehéz munkára alkalmazása, mert gyakran az ő bérük volt a családok egyetlen bevétele.

A valóságos helyzet feltárására felállították a Children's Employment Commissiont, amelynek feladata volt az angol gyermekmunka feltárása, és javaslat készítése annak rendezésére. Megbízott munkatársaik 1841–1842-ben elsősorban a szén- és vasbányákban, de szélesebb körben olyan gyárakban is folytattak vizsgálatokat, ahol sok gyermekkel és fiattal dolgoztak. Ennek eredményét 1843-ban hozták nyilvánosságra.¹¹ Megdöbbenést keltettek az eredmények, világossá vált e rendszer totális embertelensége. A 7–8 éves gyermekek 13–15 órát dolgoztak lent a mélyben, a meleg miatt meztelenül, ha nem voltak elég gyorsak, megverték őket. Számuk 1840-ig nőtt a bányákban és a szűk vágatú aknáknál, ahol csak gyermekek fértek el.¹² A Commission részadatait és eredményeit 1845-ben Engels tette közzé és nemzetközileg ismertté, és ezzel meghatározta a későbbi ilyen témájú munkák szemléletét és tematikáját – Magyarországon is.¹³

Angliában a 19. század közepétől, részben a Children Employment Commission adatai miatt, több gyermekvédelmi törvényt hoztak, amelyeket kiterjesztettek a gyáriparra és a bányákra is,¹⁴ de a rendelkezések sokáig nem érvényesültek teljes mértékben. A szabályok és a törvények kijátszását jól mutatja, hogy Angliában 1908–1909-ben a 261 ezer textilipari munkás közül 14–15% 14 éven aluli gyermek volt.¹⁵

Az angol gyáripar és a hozzá kapcsolódó gazdasági, társadalmi, morális jellemzők és törvényszerűségek megjelentek más erősen iparosodó európai országokban is. Minket közvetlenebbül érintett az osztrák gyáripar, amelyik fejlettebb volt a magyarnál, így ott is korán alkalmaztak gyermekmunkásokat. Ausztriában is, hasonlóan Angliához, az első gyáripari gyermekmunkások az árvaházakból kerülhettek ki. A korabeli viszonyokról közvetett képet ad az 1786. november 20-i rendelet, amely az ún. *Fabrikskinderekről* intézkedett, és kimondta, hogy szét kell választani a fiúk és a lányok hálótermeit, minden gyermek külön ágyban aludjon, és az ágyneműket hetente cserélni kell. Minden bizonnyal némileg ismertté vált az udvarban a gyárakban dolgozó gyermekek helyzete, de mert szükség volt rájuk, II. József rendeletére 1787. február 18-án az udvari kancellária dekrétuma kimondta, hogy a gyáriparban 9 éves koruk alatt nem alkalmazzák őket.¹⁶ 1816-ban azonban az osztrák textilgyárakban is megjelent a *jacquard* szövőgép és a gőzgép, így hasonlóan az angol rendszerhez, gyermekek tömege került be a termelésbe. Ennek hatására született meg az 1816. március 12-i rendelet, amely egészségügyi felügyeletet írt elő a gyárakban dolgozó gyermekek számára. Végül 1842-ben 12 évben szabták meg a foglalkoztatás alsó korhatárát, és úgy tűnt, ez leszűkíti a gyermekek kihasználását,¹⁷ ugyanakkor

megengedték, hogy 9 éveseket is felvegyenek, ha az iskolai oktatásról igazolást mutatnak fel. A munkaidő a 9–10 éveseknek napi 10 óra, a 12–16 éveseknek 12 óra volt. Éjjel 16 éven aluliak nem dolgozhattak. 1859-től 10 évest egyáltalán nem, 10–12 évest csak szülői vagy gyám beleegyezésével lehetett alkalmazni, és a munkaadónak gondoskodnia kellett arról, hogy a gyermekek iskolalátogatási kötelezettségüket is teljesítsék. Ettől függetlenül rengeteg fiatalabb gyermek dolgozott az üzemekben, ezért az 1883-ban felállított osztrák iparfelügyelet feladatává tették az ellenőrzést is, és 12 évben szabták meg a gyárakban alkalmazható fiatalok alsó korhatárát, és a munkaidőt napi 8 óra lehetett.¹⁸ A rendeletek ellenére az osztrák helyzet a 19. század végére tarthatatlanná vált. Az osztrák iparfelügyelők évi jelentéseiben és a tanárok iskolai összesítésében egyre hangsúlyosabban jelent meg a dolgozó gyermekek kérdése, részben a gyermekvédelmi és munkajogi szabályok megsértése miatt, részben az iskolai hiányzások és kimaradások miatt.¹⁹

Bár jóval később, de hasonlóan a 19. század végi francia, német, osztrák helyzethez, a magyarországi fejlődő gyáriparnak is szüksége volt a gyermekmunkásokra, ezért, bár szabályozták, de egyúttal ösztönözték és engedélyezték alkalmazásukat. A hazai ipari gyermekmunka helyzetére elsősorban a német²⁰ és természetesen leginkább az osztrák²¹ folyamatok hatottak, és a szabályozások is részben azokkal párhuzamosan alakultak, de részben el is tértek, elmaradtak tőlük, már csak azért is, mert 1850-ig, a belső vámhatárok eltörléséig az osztrák gazdaságpolitika megakadályozta a magyar ipar fejlődését és megerősödését. A 19. század végére azonban Magyarországon is nőtt a munkások száma, és ezek között tanoncok és kiegészítő munkát végző gyermekek is jelentős számban dolgoztak. A szabályozásokon kívül estek azok a 16. századtól a 20. század közepéig – családi alapon szerveződő és működő kis fabrikák, üzemek, műhelyek, ahol „a szülők, gyermekek, unokák, az inasok és segédek, valamint a hozzájuk tartozó feleségek tették teljessé a munkavállalók csapatát.”²²

Nálunk az első ipari vonatkozású jogszabály a *gyárak jogviszonyairól* szóló 1840. évi XVII. tc. volt, amely a meglévő gyárakra, bányákra és üzemekre vonatkozott, és ebben az iparban dolgozó gyermekek helyzetét is szabályozta. A törvény kimondta, hogy 12 éven aluli gyermeket csak akkor lehet alkalmazni, ha egészségügyileg megfelelnek a munkavégzés követelményeinek, és a 12–16 évesek is csak 9 órát dolgozhatnak, egy óra pihenő idővel. A törvénycikk jelentős volt abból a szempontból is, hogy már ekkor a 12 éves korhatár volt a viszonyítási pont, ami megfelelt a nemzetközi joggyakorlatnak, vagy egyes országok tekintetében túl is lépett azon.²³ Ugyanilyen jelentőségű volt Klauzál Gábor 1848. június 11-én kelt miniszteri rendelete, amely a 14 éven aluli gyermekek munkaidejét 9 órában korlátozta.²⁴

A szabadságharc leverése utáni időszakban, a Bach-korszakban egy időre az osztrák ipari rendtartás lépett életbe, ennek megfelelően 10 éven aluli gyermekeket nagyobb iparvállalatokban egyáltalán nem, 10–12 éveseket pedig csak az apa vagy a gyám, valamint a községi elől-

járóság engedélyével lehetett alkalmazni, de csupán olyan munkákra, amelyek egészségüket nem károsítják. Fontos kitétel volt, hogy az engedélyt az iskolalátogatással összefüggésben adták meg, azaz a gyermek alkalmazását össze kellett egyeztetni az iskolával, illetve a gyárosnak gondoskodnia kellett arról, hogy a gyermek eleget tudjon tenni iskolalátogatási kötelezettségének. A munkaidő tekintetében azonban visszalépés volt 1840-hez képest, ugyanis a törvény a 14 éven aluliaknak 10, a 14–16 éveseknek 12 órai munkát engedélyezett. Ráadásul megengedte, hogy a 16 évesek munkaidejét rendkívüli esetben 4 héten keresztül 2 órával meghosszabbítsa a munkaadó. Az éjjeli munkát a rendtartás 16 éves korig tiltotta ugyan, de kivételes esetekben megengedte, hogy külön hatósági engedéllyel 14 éven felüli gyerekeket éjszakai munkára küldjenek.²⁵

Nálunk csak a kiegyezés után erősödött meg jelentősen a hazai gyáripar, akkortól jelentek meg nagyobb arányban a gyerekek is az üzemekben. Ugyanúgy, mint korábban a nyugat-európai gyárakban, a nagyobb haszon kedvéért a kevesebb bérért dolgozó nőket és gyerekeket igyekeztek alkalmazni a férfiak helyett. Számuk egyre gyarapodott az ipari üzemekben, és először az orvosok szólaltak meg a munkában beteggé, nyomorékká vált gyermekek érdekében. Az állam felelősségét hangsúlyozva követelték az ipari gyermekmunka szabályozását és ellenőrzését. Különösen sokat foglalkoztak a gyárak, üzemek egészségügyi viszonyaival, a munkahelyi balesetekkel és életre szóló egészségügyi károsodásokkal, például a gyufagyárak foszformérgezései miatt. Mindezek hatottak arra, hogy az ipartörvénybe illetve próbálják az iparban dolgozó gyermekek érdekeit védeni. Az 1872. évi VIII. tc.,²⁶ az ipartörvény teljes egészében az iparszabadság elvén alapult, mégis igyekezett korlátozni és keretek között tartani a gyermekmunkát. Gyári munkára 10 éven aluli gyermeket nem, 10–12 év közöttit csak az iparhatóság engedélyével lehetett alkalmazni.²⁷ Az engedélyt csak akkor lehetett kiadni, ha a munkát összeegyeztették az iskola látogatásával, vagy a gyáros külön iskolát állíttatott fel, és gondoskodott az oktatásról. A 12–14 évesek csak 8 órát, a 14–16 év közöttiek 10 órát dolgozhattak naponta. Este 9 órától reggeli 5 óráig, azaz éjjeli munkára 16 éven aluliakat nem lehetett alkalmazni, de szükség esetén az iparhatóság – tekintettel a tanonc testi fejlettségére – engedélyezhette, hogy 16 éven aluli, de 14 évesnél nem fiatalabb tanoncok is dolgozzanak.²⁸ A 16 év alatti fiatalok csak olyan munkát végezhettek, amik az egészségüknek nem ártott. Azokat a munkaadókat, akik ezt nem tartották be, megbírságozhatták, a kihágások ismétlése esetén megfoszthatták a gyárakat a tanonctartástól, illetve a fiatal munkások alkalmazásától.²⁹ Az 1872. évi VIII. tc. gyermekmunkára vonatkozó szabályozását befolyásolta az 1868-as népiskolai törvény, amely elrendelte, hogy a gyermekek „6-ik évének betöltésétől egész a 12-ik, illetőleg 15-ik év betöltéséig” kötelező iskolába járni.³⁰ Ez azért fontos, mert bár 12 éves korig tartottak a népiskolai évek, de a munkavállaló fiatalnak 15 éves koráig ismétlőiskolába kellett járni, azaz semmilyen gyári érdek elvileg nem mehetett szembe a népiskolai törvénnyel, illetve lehetővé kellett tennie az alkalmazónak, hogy a gyerek az iskolai kötelességét teljesítse.

Az ipartörvény rendelkezéseit többnyire nem tartották be, így az 1870-es évektől felerősödött munkásmozgalmi követelések között is hangsúlyos elem volt az egészséges munkahelyek kialakítása és a munkások egészségügyi helyzetének javítása. 1881. augusztus 21–22-én országos munkásgyűlést tartottak Budapesten, és követeléseik között megjelent a gyermek- és női munka kérdése is.³¹ Munkásgyűlések, politikai diskurzusok és parlamenti viták követelték a szigorúbb szabályozást. Például Irányi Dániel (1822–1892) politikus, parlamenti képviselő 1883. május 22-én intézett interpellációt a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterhez, amelyben rámutatott arra, hogy az 1872. évi VIII. tc. egészségügyre vonatkozó rendeleteit nem tartják be, és javasolta, hogy a törvényhatóságok ellenőrizzék, hogy az üzemek és a gyárak betartják-e a rendeleteket, „s úgy a műhelyekben alkalmazott tanoncok és segédek, mint a gyárakban dolgozó gyermekek, nők és munkások javára szolgáló rendelkezések miként való foganatosítása iránt időközönként szoros vizsgálatot tartassanak s az eredményről a t. minister úrnak jelentést tegyenek?”³²

Végül nagy viták után az osztrák iparfelügyelői törvény mintájára készült a hazai 1884. évi XVII. tc.,³³ a második ipartörvény, ami tulajdonképpen az 1872. évi kiegészítése volt, és céljai között kifejezetten szerepelt az iparosok és a segédszemélyzet védelme is. A második ipartörvény és a magyar iparfelügyelet megalakítása és működése a gyáripari gyermekmunka szempontjából elvi jelentőségű volt. Ennek értelmében kerítették sort az első gyárvizsgálatokra, 1887–1888-ban. Ekkor az ország minden 20 vagy annál több munkással dolgozó gyárát megvizsgálták, összesen 938 üzemet. Ezekben akkor 89 958 munkást regisztráltak, közülük 12 éven aluli 171 fő, 12–14 év között 2069, 14–16 év között 6530 fiatal volt. Ami azt jelenti, hogy 8770 fő 16 éven aluli volt, ráadásul a 12 éven aluliak is napi 12 órát vagy többet dolgoztak, a többiek 13 órán felül is.³⁴ A vizsgálat elrendelését és véghezvitét nagy jelentőségűnek tarthatjuk, de nem adott, nem adhatott reális képet a jelentés. Ugyanis amint megjelentek az iparfelügyelők az üzemnél vagy a gyárnál, a felnőttek, gyakran maguk a szülők, a dolgozó gyermekeket azonnal elrejtették a padláson vagy máshova, letagadták őket, különösen a vidéki üzemekben, például a gyufagyárakban, a papírgyárakban vagy az üvegyárakban.

Az iparfelügyelőknek csak jelentési kötelezettségük volt, intézkedési joggal nem rendelkeztek,³⁵ de jelentéseik évről évre felhívták a figyelmet a rendellenességekre, a visszaélésekre, és megoldást sürgettek. Az ő feladatuk volt a gyermekmunkával kapcsolatos ügyek feltárása is, de ennek teljes mértékben nem tehettek eleget, már csak azért sem, mert Magyarországon 1927-ben is mindössze 35 iparfelügyelő működött.³⁶

Ha a bányászatra is kitekintünk, tudjuk, hogy a bányatársaságokra más törvények vonatkoztak, mint a többi iparra. Évszázadok óta nagyon sok gyermek dolgozott ebben az iparágban, apáról fiúra szálló bányászdinasztiák alakultak ki. A bányamunkákból élők a középkortól sajátos közösséget alkottak, őket tekinthetjük az ipari munkásság első csoportjának.³⁷ Magyarországon az első

bányarendtartás, az úgynevezett Miksa-féle bányarendtartás volt, amelyet 1573-ban hirdettek ki. Ez részletesen szabályozta a bányaművelést, a munkaidőt napi nyolc órában szabta meg, és megtiltotta a gyermekek és a nők föld alatti munkára való alkalmazását.³⁸ Ehhez képest – a gyermekmunkával kapcsolatban – visszalépés volt az 1854-es *Osztrák Általános Bányatörvény*, ugyanis nem szabályozta a gyermekmunka kérdését, sőt a munkaidő meghatározását a vállalatokra bízta. Ez általában 12 órás műszakot jelentett, és az alsó korhatár elvileg 12 év volt. Szinte sehol sem tartották be ezt a korhatárt, bemondás alapján alkalmazták a gyermekeket.

A magyarországi bányák közül a legtöbb gyermeket az erdélyi bányaiiparban alkalmazták.³⁹ Még a 19. század végi adatok szerint is igen magas volt ezekben a gyermekmunkások száma, azonban valószínű, hogy az 1884. évi ipartörvény után közöttük egyre kevesebb lehetett a 12 éven aluli gyermek. Ezt igazolja Rézler Gyula az 1888-as gyárvizsgálatok alapján készített elemzése is, miszerint a 38 572 bányamunkás közül 4698 volt 14–16 év közötti, 783 12–14 év közötti és kilenc 12 éven aluli volt, azaz 5490 (16 éven aluli) gyerek dolgozott napi 8–10 órát a bányaiiparban.⁴⁰ Az ő helyzetük némileg más volt, mint a nagyiparban dolgozó gyermekeké, mert a középkor óta többnyire bányászcsaládokból kerültek ki, a fiúk apjuk mellett fokozatosan nőttek bele a bányászatba, a lányok pedig anyjuk mellett gyakran a felszíni munkáknál dolgoztak – de munkájuk akkor is a gyermekmunka körében vehető számításba.

Magyarországon és Ausztriában, mint más erősen iparosodó európai országban, komoly társadalmi, szociális okok és gazdasági érdekek álltak a gyermekmunka hát-

térben, és éles hangvételű politikai viták kísérték ezt a kérdést. Az állam igyekezett a gyermekek védelmében fellépni, ugyanakkor a munkaadók érdekeit is nézte, és elismerte, hogy közgazdasági érdek az olcsó gyermekmunka. Ezt a kérdést feszegette még 1890-ben Pulszky Ágost (1846–1901) jogfilozófus, társadalomtudós is, amikor a magyarországi ipar fejlődésével kapcsolatban megszólalt a munkásvédelmi intézkedések, valamint a női és gyermekmunka szabályozásának érdekében. Belátta annak jogosságát, ugyanakkor mégis úgy gondolta, hogy az éppen fejlődő hazai ipart bénítaná meg a gyermekmunka betiltása. Ezért felvetette, hogy kivételesen és átmenetileg engedni kellene ebben a kérdésben, akkor ő elsősorban a textiliparra gondolt.⁴² Ezzel a véleményével nem volt egyedül a 19. század végén, és később sem. Az ipar egyes ágazataiban ugyanis szükséges rossznak tekintették a gyermekmunkát, még a szociálisan érzékeny emberek is. Nem véletlenül zajlottak parlamenti felszólalások, viták, hazai és nemzetközi gyermekvédelmi, munkásvédelmi és iparegészségügyi ülések, konferenciák erről a kérdéstről.

A gyermekmunka elleni küzdelem szempontjából is fontos, hogy a 19. század végén és a 20. század elején intézményesült az iparegészségügy szakág, amelynek keretében orvosok folyóiratokat, kiadványokat hoztak létre. Ezek feladata a balesetvédelmi, munkásjóléti és iparegészségügyi ügyekben tanácsadás, tudományos kutatás és felvilágosítás volt. Az iparegészségügy témakörébe tulajdonképpen minden beletartozott, ami a munkások egészségét, betegségét, balesetét meghatározza, és mindazok a körülmények, veszélyek, ártalmak, betegségek, amelyek valamely foglalkozással, munkatevékenységgel, munkakörülménnyel kapcsolatosak. A témával foglalkozó

A Rimamurány-salgótarjáni Részvénytársaság alsósajói bányamunkásai, 1907⁴¹

orvosok figyelmeztettek, minden olyan munkahelyi ártalom, ami a felnőttekre is veszélyes, az a gyerekekre fokozottan az. Sőt, pubertás korban a legérzékenyebbek a betegségekre, és ebben a korosztályban történik a legtöbb munkahelyi baleset is. A rossz munkakörülmények, a veszélyek és károsodások nemcsak a gyermek testi, hanem szellemi és morális életére is hatnak.⁴³ Az iparegészségügyi szakemberek feladata volt a gyermekmunka elleni küzdelem is. Elvi jelentőségűnek tekinthetjük, hogy az 1893. évi XVIII. tc. szerint az iparfelügyelőknek egészségügyi, munkásjóléti és balesetvédelmi szempontból is felügyelniük kellett a gyárat, üzemeket. Annak ellenére, hogy mindenhová nem juthattak el, évi jelentéseik azért igen figyelmeztetőek voltak. Jelentéseik alapján az Országos Közegészségi Tanács 1900-ban véleményt adott a gyárvizsgálatok során szóba került egészségügyi helyzetéről és javaslatokról. Felhívták a figyelmet arra, hogy az ipari higiénia humanitárius és közgazdasági jelentősége van, „melynek helyes alkalmazása egy millió iparosnak és családtagjaikkal három millió egyénnek, tehát az ország lakossága majdnem egyhatod részének egészségbeli és ezzel anyagi jólétét befolyásolja.” Tehát egészségügyi reformokat kell végrehajtani, amihez a Tanács ajánlotta szakmai segítségét úgy, hogy az iparfelügyelők és az orvosok működjenek együtt.⁴⁴ Hiába ajánlotta fel az Országos Közegészségi Tanács a segítségét, a kereskedelemügyi minisztérium továbbra is nélküle hozott rendeleteket, így például a veszélyes munkahelyekről. Nem egy meghatározott lista alapján jelölték ki a veszélyes üzemeket, hanem ötletszerűen. Például az 1903. évi 64.922. sz. rendelet megtiltotta a ló-, marha- és sertésszőrök feldolgozásával foglalkozó üzemekben a nem fertőtlenített szőrökkel való munkáknál a gyermekek és fiatalok alkalmazását. Nem tiltotta meg azonban a papírüzemekben, a textiliparban, az üvegiparban stb. való gyermekmunkát, amelyek más szempontból voltak ártalmasak és károsak. Heller Farkas véleménye egyértelmű volt:

„Legnagyobb mulasztást azonban a kereskedelemügyi ministerium az egészségre ártalmas és veszélyes iparágak kérdésének kezelésénél követett el. Az ipartörvény értelmében ugyanis a minister feladata lett volna az ily iparágak lajstromát megállapítani és azt is megszabni, hogy mily feltételek mellett alkalmazhatók azokban 16 éven aluli munkások.”⁴⁵

Látható, hogy a gyermekmunka kérdésében átfogó, mindenre kiterjedő szabályozások nem történtek, sőt, a 20. század elején nem is tudták, tulajdonképpen mekkora gazdasági területre és mennyi gyermekre terjed ki ez a probléma. Éppen ezért osztrák mintára a Magyar Királyi Belügyminisztérium is 1908-ban vizsgálatot rendelt el ebben a kérdésben. Képet szeretett volna kapni a hazai gyermekmunkát szabályozó törvények és rendeletek érvényesüléséről és a valóságos helyzetről. Egyébként ugyanebben az évben rendelt el az osztrák kereskedelmi miniszter is egy ugyanilyen felmérést Ausztriában.⁴⁶ Magyarországon a Belügyminisztérium a vizsgálat elkészítésére az Országos Gyermekvédő Ligát kérte fel, a Liga

pedig Chyzer Béla (1868–1910) budapesti tiszti főorvost. Hazánkban ő volt a téma első tudományos kutatója, aki országos hatókörű kérdőíves vizsgálatai alapján elkészítette a gyermekmunka első magyarországi tudományos elemzését.⁴⁷ Ebben megállapította, hogy a kiterjedt gyermekmunka legfőbb oka az elszegényedés és a szegény családok kényszerhelyzete, ahol a gyermek munkájával segíti a túlélést, ha minimálisan is, de hozzájárul a családi gazdasághoz. Több fórumon figyelmeztette a hatóságokat, hogy a gépek miatt a gyáriparban a fokozott termelés és a határtalan verseny érdekében a nők és a gyermekek – alacsonyabb bérért – a szakmunkások és a férfiak vetélytársává váltak. Bár nálunk kisebb mértékben jelent meg ez a tendencia, mint akár Ausztriában, egyszerűen azért, mert a hazai gyáripar nem volt olyan fejlett. Arra is rámutatott, hogy a tömeges kivándorlás miatt munkáshiány állt elő, ami még inkább felértékelte a gyermekek munkáját. Az 1900-as népszámlálás szerint a gyári és kisiparban alkalmazott tanoncok és a 16 éven aluli munkások fele 8–13 éves volt. Chyzer joggal feltételezte, hogy őket a törvény által megszabott időn túl is dolgoztatják.⁴⁸

Azzal is tisztában volt, hogy rövid felmérése és eredményei kevésbé jutnak el azokhoz, akik valamilyen módon legalább a meglévő törvényeket érvényesíteni tudják. Ezért két cikket jelentetett meg az *Iparegészségügy* lapban, ahol konkrét javaslatokat is megfogalmazott az iparhatóságok, az iparorvosok és végső soron a törvényhozók számára. Leszögezte, hogy a gyermekmunka ellenőrzése állami feladat, és hiába vannak az iparfelügyelői ellenőrzések, az iparban dolgozó gyermekek csak egy töredéke kerül a szemük elé, éjjeli munkájuk a legkevésbé, mint ahogy a kisipari tanoncokkal való bánásmód sem. Úgy vélte, nagy hiba, hogy az ipartörvény megengedi, hogy csak megkötésekkel, de 10. évét betöltő gyermeket is alkalmazhassanak, a 12. évet betöltött már igen, annak ellenére, hogy még iskolaköteles. Ebből a szempontból is károsnak tartotta, hogy népoktatási rendszerünk csak hatosztályos, míg a „külföldi kultúr-államokban” (sic!) (Svájc, Franciaország, Németország) nyolcosztályos az elemi képzés, így eleve 14 éves korra tolódik ki a munkavégzés alsó korhatára. Nálunk azonban, amikor befejezi a gyermek a hat elemi, a közzélekedés szerint is alkalmas a munkára, és „...sok szülő kényszerítve a nehéz viszonyok s elősegítve a munkát adók elnézése által, be sem várja ezt a határidőt s a gyermeket nem egy ízben 8–10 éves korában gyári munkára adja...”, és tulajdonképpen az iskolai számonkéréstől sem kell tartani. Ezért azt javasolta, hogy egy új iskolai törvénnyel emeljék fel az elemi iskola tankötelezettségét nyolc osztályra, mert az önmagában kitolná a gyermek munkavállalási korhatárát 12-ről 14 évre.⁴⁹

A cikk második részében először vetette fel Magyarországon, hogy a gyermekmunka szabályozását vegyék ki az ipartörvényből, mert ott csak egy alparagrafus, és kerüljön önálló törvény hatálya alá. Csak egy önálló, különálló törvény tenné lehetővé, hogy a gyermekmunka teljes spektrumát, ami a kérdőívben is megjelent – ipari, gyári, kereskedelmi, szolgáltató, otthoni és mezőgazdasági – munkát szabályozná:

„Egy új, az összes gyermekmunkákra kiterjeszkedő törvény lesz csak képes megoldani, hogy a mezőgazdaságban veszélyesen terjedő gyermekmunkának kellő gát vettessék, s hogy az ezideig az iskolázást sokszor nélkülöző pásztorgyermek legalább némi oktatásban részesüljenek; ennek lesz rendeltetése, hogy a veszélyes és egészségtelen gyári iparmunkáktól a gyermekek (és fiatal munkások) eltiltassanak, s hogy a kisiparban gyakran előforduló túlmunkának és éjjeli dolgoztatásnak vége szakíttassék; ettől a törvénytől várjuk, hogy a kereskedelemben alkalmazott gyermekek a túlmunkától és veszélyes raktár- és pincemunkától meg legyenek óva, végül, hogy az iskolaköteles gyermekek tanulmányaik rovására házonkívüli munkát ne végezhessenek.”⁵⁰

Továbbgondolva a kérdést, javasolta, hogy majd a (elkészítendő) törvényben domborítsák ki a munkában a gyermek és a fiatalkor közötti különbséget is. Ugyanis most (!) a gyermekek mint 14 éven aluli munkások jelennek meg a szabályozásban, ami pontatlan és visszaélésekre ad lehetőséget. Ugyanezen okból tiltaná meg, hogy a gyermeket *munkásnak* nevezzék, mert a fogalomzavar a törvények kijátszására sarkallhat.

Chyzer úgy vélte, hogy a nemzetközi folyamatok és a gyermekmunka szabályozásában elért eredmények, valamint az ő felmérése és adatai segítik egy magyarországi gyermekmunkát tiltó, illetve rendező törvény megszületését. Csak ez teremtheti meg, hogy a gyermek tanulhasson, képezhesse magát, és éretten munkavállaló legyen, hogy idő előtt ne lehessen családfenntartó, ne legyen munkásférfiak és -nők vetélytársa, ne váljanak felnőtt emberek az olcsó gyermekmunka miatt munkanélkülivé. Azt is jól látta, hogy a társadalom számára ez nem evidencia, ugyanis a gyermek bémunkáját nemcsak a munkaadók, hanem maguk a szülők is, különösen a szegényebb rétegekben, elfogadják és természetesnek veszik, sőt gyakran maguk hajszolják gyermekeiket koruknak, nemüknek, testi-szellemi állapotuknak nem megfelelő munka végzésére.⁵¹

Korai halála megakadályozta egy nagyobb felmérés elvégzését, de addigi eredményei, írásai is hatással voltak a hazai gyermekmunka szabályozásáért, sőt betiltásáért való küzdelemre, valamint a gyermekvédelemnek is segítséget adott ebben a kérdésben, ugyanis hangsúlyozta, hogy a családok rossz gazdasági helyzetének javításán keresztül lehet a témához közelíteni. Ennek kibontakozására nem is maradt idő, mert az elhúzódó első világháború az addigi társadalmi problémákat elmélyítette, újakat is előhozott, és még élesebben vetette fel a női és gyermekmunka gazdasági és egyúttal családfenntartó szerepét. A férfiak háborús áldozattá vagy hadirokkanttá válásának hatása a magyarországi társadalomra évtizedekre meghatározta az ország gazdasági és társadalmi helyzetét. Többek között átstrukturálódott a hagyományos női, férfi és gyermekmunkán alapuló családi és munkaszervezet, felértékelődött a női és gyermekmunka, egyes társadalmi rétegekben eltolódott abba az irányba, amelyben a gyermekmunka fontos gazdasági tényezővé vált a családok számára. Ez a folyamat a 19. századtól az iparosodás és az urbanizációs

folyamatokkal kezdődött el, csúcspontja azonban az első világháború és a gazdasági világválság idejére esett.⁵² Az első világháború a női munka mellett a gyermekmunkát is a hadigazdálkodás részévé tette, ez gyakorlatilag felülírta nemcsak a szabályozásokat, hanem a hagyományos munkaszervezeti formákat és benne a gyermek fokozatos terhelhetőségét és a munkára nevelés folyamatát. Ez a társadalmi probléma a hadviselésben részt vevő országok mindegyikében megjelent, ugyanis egyre nagyobb gondot okozott a férfiak hiánya a termelésben, különféle ágazatokban. Erre figyelmeztetett 1916-ban Vásárhelyi Júlia a Magyar Gyermektanulmányi Társaság szegedi ülésén. Úgy látta, hogy a háborúval előkerült egy kedvezőtlen szociális jelenség is, miszerint maga az iskola támogatja, sőt elősegíti a gyermekek kenyérkereső munkáját és a haditermelésbe való bekapcsolódását. Példaként hozott egy pesti iskolát, ahol a diákok a nyári szünidejüket a csepeli tölténygyárban töltötték, ahol napi öt órában foglalkoztatták őket.⁵³ Kijelenthető, hogy a gyermekmunka állami érdek is volt, és hallgatólagosan a közös hadi teherviselés alá sorolódott,⁵⁴ aminek nemcsak súlyos társadalmi, egészségügyi, szociális, hanem kriminalisztikai következményei is voltak.

A Magyar Gyermektanulmányi Társaság vizsgálatai szerint 1914-ben 1 millió körüli gyermek dolgozott, de a háború elhúzódásával és az Amerikába kivándorolt szülők miatt számuk fokozatosan nőtt.⁵⁵ Az első világháború és következményei hosszú évekre konzerválták a helyzetet, és a szegény, az elszegényedett városi és vidéki családokban a gyermekek munkája jelentős segítség volt, így alapvető változásra nem lehetett számítani körükben. A szakemberek egyetértettek abban, hogy bármely országban, így Magyarországon is, amíg a gazdasági és társadalmi viszonyok nem biztosítják a családok tisztességes megélhetését, addig nem lehet kiküszöbölni a gyermekek és fiatalkorúak munkáját. Lehetnek nemzetközi vagy hazai szabályozások, a kényszerek felülírják ezeket. Ezt bizonyítja, hogy annak ellenére, hogy a két világháború között egyre szervezettebbé vált a szociális gondoskodás, valamint a gyermekvédelem, az egész korszakra érvényes maradt Heller Farkas 1912-ben tett megállapítása:

„Minél mélyebben hatol bele a socialpolitikai kutatás a gyermekmunka tanulmányozásába, annál erősebben gyökeret ver azon meggyőződés, hogy igazi siker e téren csak úgy lesz elérhető, ha tilalmazás mellett kezdetét veszi a pozitív socialis munka és az állam, a törvényhatóság és a község, valamint a társadalmi szervezetek összefogva mindent elkövetnek azon okok kiküszöbölése érdekében, melyek a szülőket rákényszerítik, hogy gyermekeiket munkába adják.”⁵⁶

Az első világháború utáni osztársadalmi problémák egész Európában napirenden tartották a gyermekmunka kérdését, és szabályozták azt. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal több egyezményben (ipari, 1919; mezőgazdasági, 1920; tengerészeti, 1920) is megszabta a gyermekmunka alsó korhatárát. Az egyezményhez csatlakozó országok megegyeztek abban, hogy kötelesek „a gyermekmunka

megszüntetése, és a mindkét nembeli fiatalok munkájának olyan korlátozása, amely nevelésük folytatását és kellő testi fejlődésüket lehetővé teszi”. Az 1919-ben Washingtonban tartott munkaügyi konferencia a gyermekek iparban való alkalmazását a 14. életévtől fogadta el, és egyúttal megtiltotta a gyermekek éjjeli ipari munkáját is. Genfben 1920-ban a mezőgazdaságban alkalmazható gyermekek korhatárát is 14 évben szabták meg.⁵⁷ Magyarország is aláírta az egyezményeket,⁵⁸ sőt az 1922-ben hatályba lépő, az 1884. évi ipartörvény módosításáról szóló XII. törvénycikk 74. §-a értelmében, aki még elemi népiszkolai látogatásra kötelezett volt (6–12 év), azt semmilyen ipari, irodai, tanonc munkára nem lehetett alkalmazni.⁵⁹ A 14 éven aluli gyermekek, valamint a fiatalok (16 és 18 éven aluliak) iparban való foglalkoztatását hatósági orvosi vizsgálatról tette függővé. Azaz a 12 éven felüli, de 16 vagy egyes munkahelyeken 18 év alattiakat csak akkor lehetett alkalmazni, ha hatósági orvosi bizonyítvánnyal igazolták, hogy a gyáripari munka egészségüket és testi

fejlődésüket nem károsítja.⁶⁰ Ennek 14 éves korhatárát az 1928. évi V. tc. szabta meg, amely *az iparban, valamint némely más vállalatban foglalkoztatott gyermekek, fiatalok és nők védelméről* rendelkezett, de épp a korhatárral kapcsolatban kiskapukat hagytak. Eszerint gyermeknek számított a 14. életévét még be nem töltött személy; de aki betöltötte a 12. évét, már alkalmazható volt ipari munkára, bár éjjelre nem oszthatták be.⁶¹

*

A fentiekből látható, hogy Magyarországon az 1840. évi XVII. törvénycikk óta csak az 1872. évi VIII. és az 1884. évi XVII. törvénycikkek, az ipartörvények rendelkeztek az ipari gyermekmunka szabályozásáról, és gyakorlatilag 1922-ig nem történt alapvető törvénykezés ebben a kérdésben. Kisebbségi szabályozások, előírások voltak, amelyek jelentőségét nem szabad lebecsülni, már csak azért sem, mert mögöttük komoly szakmai érvek és küzdelmek álltak.

DEÁKY, ZITA

Der Prozess der Regulierung der Kinderarbeit in Ungarn im Zeitalter des Dualismus.

Historische-ethnografische Überblick

(Zusammenfassung)

In meinen früheren Arbeiten habe ich mich mit den historischen und ethnographischen Fragen der Kinderarbeit in Ungarn befasst, dieses Mal werde ich mich auf die Fragen der gesetzlichen Regelung in der Zeit des Dualismus konzentrieren. Das bedeutet auch, dass nur die Formen der Kinderarbeit behandelt werden, die sich mit der Industrialisierung, der Entwicklung der Manufakturen und der verarbeitenden Industrie und noch mehr mit der Stärkung dieser Industrien verbreiteten und die in Westeuropa tragische Ausmaße erreichten. In Ungarn kam die industrielle

Kinderarbeit erst später und wurde zunächst von Ärzten und Lehrern und dann von Politikern bekämpft. Wie in anderen stark industrialisierten europäischen Ländern gab es schwerwiegende soziale, gesellschaftliche und wirtschaftliche Gründe für die Kinderarbeit, und sie wurde von einer lebhaften politischen Debatte begleitet. Die Quellen zeigen, dass dieses drängende soziale Problem bis zum Zweiten Weltkrieg ein Thema des Kinderschutzes, der Sozialpolitik und des politischen Diskurses wurde und blieb.

DEÁKY, ZITA

The Process of Regulating Child Labour in Hungary during the Dualism Era.

Historical-ethnographic Overview

(Abstract)

I have dealt with the historical and ethnographic issues of child labour in Hungary in my previous works, this time I will focus on the issues of legal regulation in the dualism period. This also indicates that only those forms of child labour are discussed that became massified with the industrialisation, the development of manufactories and manufacturing industry, and even more so with the strengthening of these industries, and that reached tragic proportions in Western Europe. In Hungary, industrial

child labour came later and was opposed first by doctors and teachers and then by politicians. In Hungary, as in other heavily industrialising European countries, child labour was motivated by serious social and economic concerns and was the subject of intense political debate. The sources show that this burning social problem became and remained a topic of child protection, social policy and political discourse until the Second World War.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmány egy része a Kopp Mária Intézet a Népesedéséért és a Családokért támogatásával jött létre.
- ² DEÁKY Zita: „Jó kis fiúk és leánykák” A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon. Budapest, 2011. Századvég; DEÁKY Zita: A gyermekmunkát meghatározó tényezők Magyarországon a 19–20. század elején. In ÖRSI Julianna (szerk.): *Középpontban a család*. 2. k. Szolnok–Túrkeve, 2012. MTA Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, 37–49. p.; DEÁKY Zita: *Gyermekek és serdülők munkája Magyarországon a 19. századtól a második világháborúig*. Budapest, 2015. Gondolat; DEÁKY Zita: *Gyermekmunka fényképeken a 20. század elején Magyarországon*. In MOLNÁRNÉ ACÉL Eszter – DOMÁNSZKY Gabriella (szerk.): *Gyermek/kor/kép. Gyermek a magyar képzőművészetben*. (Tanulmányok Budapest Múltjából XLIII.) Budapest, 2019a. Budapesti Történeti Múzeum, 265–284. p.; DEÁKY Zita: A Nagy Háború és a nevelés válsága. In BALI János – BÁRTH Dániel – DEÁKY Zita – VÁMOS Gabriella: *Kövek, fák, források. Tanulmányok Mohay Tamás hatvanadik születésnapjára*. Budapest, 2019b. ELTE BTK Néprajzi Intézet, 574–585. p.; DEÁKY Zita: *Gyermekmunka a családban és a családon kívül (a 19. század végétől a 20. század első harmadáig)* Történeti, néprajzi megközelítés. *Kapocs*, 2023. 4. sz. 108–121. p.
- ³ A társadalomtörténeti kutatásokban Philippe Ariès könyve után lendült fel a gyermekkor történeti kutatása, és ekkor irányult a figyelem a gyermekmunka kérdéskörére is. ARIÈS, Philippe: *Gyermek, család, halál*. Budapest, (1960) 1987. Gondolat.
- ⁴ Érzékeny és alapos áttekintés a 18–19. századi szociális, robotmunka és munkakényszerek elemzéséhez I. CASTEL, Robert: *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest, 1998. Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsa Alapítvány – Kávé Kiadó.
- ⁵ KARSAI Elek: *Gyermekmunka a gyáripárban a kapitalizmus kialakulásától az első világháborúig*. (Szocialista Könyvtár) Budapest, 1947. Népszava Kiadó, 13–14. p.
- ⁶ Az iparosodás, a gyors urbanizáció és a nyomában megjelenő újfajta szegénység teremtette meg a 19. század talán legnagyobb szegényét, az ipari gyermekmunkát. 1845-ben jelent meg Friedrich Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című műve, amelyben az angliai gyermekmunkáról is összefoglalóan írt. ENGELS, Friedrich: *A munkásosztály helyzete Angliában*. (1845) In *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*. 2. k. 1844–1846. Budapest, 1958. 347–435. p.; THOMPSON, Edward Palmer: *Az angol munkásosztály születése*. Budapest, 2007. Osiris Kiadó, 278. p. L. még átfogóan GOOSE, Nige – HONEYMAN, Katrina (ed.): *Childhood and Child Labour in Industrial England: Diversity and Agency, 1750–1914*. Farnham, 2013. Ashgate; KIRBI, Peter: *Child Workers and Industrial Health in Britain, 1780–1850*. Woodbridge, 2013. The Boydell Press, DOI: <https://doi.org/10.1515/9781782044017>; SZABÓ Péter Zsigmond: A gyermekmunka szabályozásának főbb csomópontjai a 19. századi Egyesült Királyságban és Magyarországon, a foglalkoztatás alsó korhatára és a munkaidő a gyári és ipari törvények vonatkozásában. In ERDŐS Csaba (szerk.): *Doktori Műhelytanulmányok*. Budapest, 2018. Gondolat Kiadó, 80–98. p.
- ⁷ SEEBAUER, Renate: *Kein Jahrhundert des Kindes. Kinderarbeit im Spannungsfeld von Schul- und Sozialgesetzgebung*. (Pädagogik und Gesellschaft 8.) Wien, 2010. LIT Verlag, 15. p.; KEY, Ellen: *A gyermek évszázada*. Budapest, (1900) 1976. Tankönyvkiadó.
- ⁸ BUD János: *A gyermekmunka hazánkban és külföldön. A Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületétől*. Budapest, 1911. Kézirat gyanánt. 5. p.; BIKKAL Dénes: *Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme Magyarországon*. Budapest, 1943. Danubia Kiadó, 3. p.
- ⁹ KARSAI 1947. 23. p.
- ¹⁰ BUD 1911. 4. p.; VISKI László: *Az iparfelügyelet. Iparegészségügy – Egészségvédelem*, 1934. 9. sz. 13. p.
- ¹¹ *The Physical and Moral Condition of the Children and Young Persons employed in Mines and Manufactures. Illustrated by Extracts from the Reports of the Commissioners for Inquiring into the Employment of Children and Young Persons in Mines and Collieries and in the Trades and Manufactures in which Numbers of them work together, not being included under the terms of the Factories' Regulation Act*. [A bányákban és gyárakban alkalmazott gyermekek és fiatal személyek fizikai és erkölcsi állapota. Megvilágítva kivonatokkal a gyermekek és fiatal személyek munkájának vizsgálatára kiküldött bizottságok jelentéseiből a szén- és vasbányákról, és azokról a gyári szabályozó törvény hatálya alá nem eső iparágakról és gyárakról, ahol sok gyermek dolgozik együtt] London, 1843. <https://www.historyofinformation.com/detail.php?id=4698>; Marx is ezekre a jelentésekre támaszkodott: „...Sok gyári kerületben, különösen Lancashire-ben, a legszívfájdítóbb módon kínozták ezeket az ártatlan és védtelen teremteseket, akiket a gyáros uraknak bizományba adtak. Agyonhajszolták őket a túlzott munkával [...] korbácsolták, megláncolták és a legválogatottabb, körmönfont kegyetlenséggel kínozták őket; sok esetben csonttá soványodtak, miközben a korbács munkára kényszerítette őket. A gyárosok profitja óriási volt. Ez csak növelte farkasétvágyukat. Megkezdték az éjszakai munka gyakorlatát...; a nappali csoport azokba az ágyakba vándorolt, amelyeket az éjszakai csoport éppen elhagyott és fordítva...” John Fielden *The Curse of the Factory System* című művében hivatkozik Aikinre. MARX: *A tőke*. I. k. (1867) In VÖRÖS Gyula – RECSKI Ágnes (szerk.): *Marx és Engels válogatott művei 2*. 1975. Kossuth Könyvkiadó, 220–227. és 386–387. p.
- ¹² Egy nyolcéves kislány számolt be a Bizottságnak arról, hogy napi tizenhárom órában lent a bányában a szellőztető csapóajtót csukta és nyitotta, hogy „[]ámpa nélkül kell csinálnom, és félek”. THOMPSON 2007. 372–376. p.
- ¹³ ENGELS (1845) 1958. 347–435. p.
- ¹⁴ L. erről DEÁKY 2015. 261–212. p.; további szakirodalommal SZABÓ 2018.
- ¹⁵ BUD 1911. 9–10. p.; KARSAI 1947. 28–29. p.
- ¹⁶ ENDREI Walter: *A magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*. Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó, 100. p.; CSIFFÁRY Gergely: *Magyarország ívegipara 1920-ig*. (Studia Agriensia 25.) Eger, 2006. Heves Megyei Múzeumi Szervezet – Dobó István Vármúzeum, 228. p.
- ¹⁷ Az osztrák gyermekmunkáról I. Seebauer monográfiáját. SEEBAUER 2010.
- ¹⁸ KARSAI 1947. 49–51. p.; SEEBAUER 2010.
- ¹⁹ 1897-ben az osztrák tanítók, a Zentralvereines der Wiener Lehrerschaft tagjai egy vizsgálatot végeztek azokban az osztályokban, ahol tanítottak. Eredményeik ráirányították a figyelmet a gyermekmunka kérdésre. Ez után az Osztrák Statisztikai Hivatal országos adatgyűjtés indított el Ausztria összes népiskolájában a gyermekmunkával és a gyermekek szociális helyzetével kapcsolatban, amelyet Sigmund Kraus tanár, szociálpolitikus foglalt össze. Vö. KRAUS, Siegmund: *Kinderarbeit und gesetzlicher Kinderschutz in Österreich*. (Wiener Staatswissenschaftliche Studien 5. Band, 3. Heft) Wien–Leipzig, 1904. Franz Deuticke. L. DEÁKY 2015. 37–50. p.
- ²⁰ HAAR, Heinrich: *Von der Kinderarbeit in Deutschland. Dokumentation und Analyse*. Berlin, 2010. Kulturmaschinen Verlag.
- ²¹ SEEBAUER 2010.
- ²² CSIFFÁRY 2006. 220. p.
- ²³ Az 1840. évi XVII. törvénycikk *a gyárak jogviszonyairól*. 6. §; Ausztria is 1849-ben 12 órában állapította meg a 12–16 éves munkások munkaidejét. Vö. HELLER Farkas: *Magyarország socialpolitikája*. Budapest, 1923. Német József Könyvkereskedése, 2. p.
- ²⁴ BIKKAL 1943. 4. p.
- ²⁵ HELLER Farkas: A gyermekmunka kérdése a salzburgi gyermekvédelmi kongresszuson. *Munkástügyi Szemle*, 1913. 22. sz. 865–877. p.; HELLER 1923. 3–4. p.
- ²⁶ 1872. évi VIII. törvénycikk *az ipartörvény*. 44. §.
- ²⁷ Ezt jóvá hagyta az 1884. évi XVII. tc. 60. §-a is.

- ²⁸ 1872. évi VIII. tc. 45. §. L. még SZABÓ 2018. 91–92. p.
- ²⁹ Ezt is jóvá hagyta az 1884. évi XVII. tc. 60. §-a.
- ³⁰ 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a *népiskolai közoktatás tárgyában*. 1. §.
- ³¹ Az augusztus 20-diki és 21-diki magyarországi munkásgyűlés. *Népszava*, 1881. (szeptember 28.) 35. sz. 70. p.
- ³² Irányi Dániel interpellációja. Magyar Országos Levéltár. Országgyűlés. 1883. 4302. sz. idézi VARGA Lajos: Irányi Dániel egyik, a munkaegészségügyet érintő interpretációja. In PALLA Ákos (szerk.): *Orvostörténeti Közlemények* 26. Budapest, 1962. Medicina Egészségügyi Könyvkiadó, 178–180. p.
- ³³ 1884. évi XVII. tc. 64–65. és 115. §.
- ³⁴ Iparfelügyelői jelentésekre hivatkozik RÉZLER Gyula: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914*. (1940) II. bőv. kiadás. Budapest, 1945. 162. p.; L. BAYER Ferenc: *A magyar iparfelügyelet 1893–1943. Iparrendészet és munkásvédelem; a magyar iparfelügyelet 50 éves fennállása alkalmából*. Budapest, 1944. 36. p.
- ³⁵ 1893. évi XXVIII. törvénycikk az *ipari és gyári alkalmazottaknak baleset elleni védelméről és az iparfelügyelőről*.
- ³⁶ Angliában 1906-ra külön iparfelügyelő volt az angol textiliparban, az elektromos iparban, a veszélyes iparokban, összesen 194 fő. KARSAI 1947. 30. p.; MADZSAR József (szerk.): *Társadalmi Lexikon*. Budapest, 1928. Népszava Könyvkereskedés, 311. p.
- ³⁷ L. PALÁDI-KOVÁCS Attila: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Budapest, 2007. Akadémiai Kiadó; OROSZHEGYI Józsa: Erdély Aranyvidéke. Orvosi szempontból. In DEÁKY Zita (szerk. vál.): *Erdély orvosi szemmel a 18–19. században. Történeti-néprajzi források*. (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 11.) Budapest, 2008. Györffy István Néprajzi Egyesület, 168–250. p.; DEÁKY 2015.
- ³⁸ TÁRKÁNY SZÚCS Ernő – RADNAY József – KISS László: *Magyar bányajog*. Budapest, 1970. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 30–33. p.
- ³⁹ VAJDA Lajos: *Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok*. Bukarest, 1981. Politikai Könyvkiadó, 178–179. p.
- ⁴⁰ RÉZLER 1945. 163. p.
- ⁴¹ Kép forrása: EISELE Gusztáv (szerk.): *Gömör és Borsod vármegyék bányászati és kohászati monográfiája*. Selmechánya, 1907. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület Borsod-Gömöri Osztálya, 315. p.
- ⁴² PULSZKY Ágost: *A munkáskérdés*. Budapest, 1890. Eggenberg-féle Könyvkereskedés (Hoffmann és Molnár), 56. p.
- ⁴³ GORTVAY György: *Iparegészségügy*. In *Közgazdasági Enciklopédia II*. Budapest, 1928–1931. Athenaeum, 895. p.; GORTVAY György: *Munkaegészségtan*. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára 195.) Budapest, 1944. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 259. p.
- ⁴⁴ CSATÁRY Lajos – TÓTH Lajos: *Az Országos Közegészségügyi Tanács ötven évi működése*. Budapest, 1918. Franklin, 70–71. p.
- ⁴⁵ HELLER 1923. 14–15. p.
- ⁴⁶ KRAUS 1904. L. még SEEBAUER 2010.; DEÁKY 2012., 2015.
- ⁴⁷ CHYZER Béla: *A gyermekmunka Magyarországon*. (Az Országos gyermekvédő Liga Könyvtára V-ik szám) Budapest, 1909. Országos Gyermekvédő-Liga. Bővebben erről I. DEÁKY 2012., 2015.
- ⁴⁸ CHYZER 1909. 43. p. Eredményeiről I. HILSCHER Rezső: *Bevezetés a szociálpolitikába*. Budapest, 1928. Szövétnék Kiadás, 106–143. p.
- ⁴⁹ CHYZER Béla: *A gyermekmunka szabályozása és védelme I. Iparegészségügy*, 1910. 3. sz. 8–9. p.
- ⁵⁰ CHYZER Béla: *A gyermekmunka szabályozása és védelme II. Iparegészségügy*, 1910. 4. sz. 8. p.
- ⁵¹ Uo.
- ⁵² DEÁKY 2019b.
- ⁵³ VÁSÁRHELYI Júlia: *A gyermekmunka védelme*. *A Gyermekek*, 1917. 5. sz. 200. p.
- ⁵⁴ A háború alatt a rendőrség szemet hunyt a gyermekmunka felett, mert tudta, „hogya ha a gyermek nem járulna hozzá pár fillérrel a jövedelem szaporításához, úgy még nagyobb nélkülözéseknek” lenne kitéve a család. NEMES Lipót: *Gyermekvédelmi problémák*. *A Gyermekek*, 1916. 597. p.; DEÁKY 2015., 2019b.
- ⁵⁵ VÁSÁRHELYI Júlia: *A gyermekmunka védelme*. *A Gyermekek*, 1917. 194–201. p.
- ⁵⁶ HELLER Farkas: *A gyermekmunka szabályozása. A Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének a gyermekmunka kérdésében 1911. és 1912. években folytatott tárgyalásai*. (A Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének Kiadványai 25.) Budapest, 1913. 13. p.; HELLER Farkas: *Értekezlet a gyermekmunka és a gyermekvédelem összefüggéséről*. *Gyermekmunka és gyermekvédelem*, Budapest, 1918. Az Egyesület kiadványa. L. ehhez PIRK Katalin: *Gyermekvédelem és gyermekmunka – a két szempont első találkozása a századelőn*. *Esély*, 1998. 1. sz. 107–119. p.
- ⁵⁷ MADZSAR 1928. 250. p.
- ⁵⁸ BÓDY Zsombor: *A magyar szociálpolitika nemzetközi beágyazottsága: tudástranszfer és eredményei Magyarországon 1945 előtt*. *Aetas*, 2019. 4. sz. 21. p.
- ⁵⁹ 1922. évi XII. törvénycikk az *1884. évi XVII. törvénycikkbe iktatott ipartörvény módosításáról*. 74. §. Az 1884. évi ipartörvény a 12 éves kort jelölte meg az ipari alkalmazás alsó határának. (115. §)
- ⁶⁰ GYÜRKY Tibor – MELLY József: *Az iparüzés útmutatója. Az iparüzés egészségügyi feltételei*. Budapest, 1931–1932. 16., 39. p.
- ⁶¹ 1928. évi V. törvénycikk az *iparban, valamint némely más vállalatban foglalkoztatott gyermekek, fiatalok és nők védelméről*.

